

บทที่ ๕

ภูมิปัญญาด้านศิลปหัตถกรรม

ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม (Handicraft) คือ งานช่างที่ทำด้วยมือหรืออุปกรณ์ง่ายๆ อาศัยทักษะและเน้นประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก โดยทั่วไปเป็นผลิตภัณฑ์ที่แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมและศาสนา สามารถนำมาใช้ในชีวิตประจำวันได้ ผลิตภัณฑ์ที่ผลิตออกมาเป็นจำนวนมาก หรือผลิตด้วยเครื่องจักร ไม่เรียกว่าหัตถกรรม

ตัวอย่างหัตถกรรม เช่น งานร้อย งานปะ งานทำอาหาร งานจัดสวน เครื่องหนัง เครื่องโลหะ งานฝังไม้ งานเย็บปักถักร้อย งานเครื่องปั้นดินเผา เครื่องจักสาน ไม้แกะสลัก ดอกไม้ประดิษฐ์ ฯลฯ

๕.๑ เครื่องจักสานไม้ไผ่

ประชากรในภาคอีสาน มีวัฒนธรรมการบริโภคข้าวเหนียว เครื่องจักสานภาคอีสานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมการบริโภคข้าวเหนียวที่สำคัญ คือ ก่องข้าว หรือ กระจต

ก่องข้าว หรือ กระจต ของชาวอีสาน ภาชนะจักสานสำหรับใส่ข้าวเหนียวหนึ่งที่นั่งมใช้กันซึ่งสานด้วยไม้ไผ่ มีส่วนตัวกระจต และ ส่วนฝา วิธีการสานจะสานด้วยตอก ซึ่งเป็นตอกอ่อนๆ โดยจะสานเป็นรูปทรงกระบอกให้มีความยาวเป็นสองเท่าของความสูงของตัวกระจตที่ต้องการ เสร็จแล้วต้องพับทบกลับส่วนหนึ่งไว้เป็นด้านในตัวกระจต สานลายด้านในและด้านนอกต่างกันคือ ส่วนที่จะพับทบกลับไว้ด้านในนั้นจะสานด้วยลายอำเจียน ส่วนด้านนอกที่ต้องการความสวยงามจะสานด้วยลายสองยี่นหรือยกดอกเพื่อความสวยงาม ส่วนกันจะต้องสานเป็นแผ่นกลมๆ ต่างหาก แต่นำมาผนึกติดกับตัวกระจตภายหลัง ส่วนฝากระจตก็จะทำเช่นเดียวกับตัวกระจต บางครั้งอาจจะใช้ก้านตาลขดเป็นวง ทำเป็นส่วนฐานเพื่อความคงทนด้วย

ในปัจจุบันเครื่องจักสานพื้นบ้านอีสานจะมีรูปแบบเปลี่ยนแปลงไปบ้าง เช่น เพิ่มสีส้น หรือนำวัสดุสมัยใหม่ เช่น พลาสติก เข้ามาประยุกต์ใช้ประกอบกับเครื่องจักสาน ซึ่งเป็นไปตามสมัยนิยมมากกว่าความต้องการที่เปลี่ยนแปลง รูปแบบดั้งเดิมของตน แต่ในที่สุดก่องข้าวไม้ไผ่ ก็ยังเป็นที่ยิยมของชาวบ้านมากกว่าภาชนะชนิดอื่น

ตะกร้า เครื่องจักสานพื้นบ้านที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งคือ "ตะกร้า" หรือที่ภาษาถิ่น เรียก "กะต๋า" หรือ "กะต๋า" ซึ่งเป็นภาชนะจักสานที่ใช้กันแพร่หลายในภาคอีสาน

ตะกร้า หรือ กะต๋า สาน มีประโยชน์ในการใช้สอยเช่นเดียวกับตะกร้า เป็นภาชนะที่ใช้กันอย่างกว้างขวางในภาคอีสาน เพราะใช้ใส่ของได้สารพัด ใช้ได้ทั้งการหิ้ว หาบ และคอนด้วยไม้คาน รูปทรงของตะกร้าหรือกะต๋า สานด้วยไม้ไผ่ เริ่มสานกันก่อน ด้วยลายขัด (ลายขัดปี) ตอกคู่ แล้วค่อยๆ สานต่อขึ้นมาด้านข้างของตะกร้า ด้วยลายธรรมดาเรื่อยไปจนถึงปากของตะกร้า ซึ่งจะใช้ตอกเส้นเล็ก เพื่อความแข็งแรงทนทาน ปากหรือขอบตะกร้าจะใช้วิธีเก็บนิม โดยสานซ่อนตอกเข้าในตัวตะกร้า เสร็จแล้วจะทำหูตะกร้า เพื่อใช้หิ้วหรือหาบ โดยมากจะใช้ไม้ไผ่อีกชิ้นหนึ่ง โค้งเหนือปากตะกร้า แล้วผูกปลายทั้งสองเข้ากับขอบตะกร้า ตะกร้าภาคอีสานจะมีรูปทรงคล้ายๆ กันเป็นส่วนใหญ่ อาจจะมีขนาดเล็กและใหญ่ต่างกันเท่านั้น ตะกร้าชนิดนี้จะใช้ได้ทั้งแบบเป็นคู่ และใช้หิ้วเพียงใบเดียว ตั้งแต่ใช้ใส่ผัก ผลไม้ ถ่าน และสิ่งของอื่นๆ ไปจนถึงใช้เป็นเขื่อนหมากสำหรับใส่หมาก เรียกว่า "คูกหมาก" หรือบางครั้งใช้ขันยา ทำเป็นครุหรือคูลสำหรับตักน้ำก็ได้ ชาวอีสานนิยมใช้กะต๋า กันทั่วไป เพราะมีน้ำหนักเบา ทำได้ง่าย

ตะกร้าสานของอีสาน เป็นเครื่องจักสานที่มีรูปทรงและลวดลายในการสานง่าย ๆ ไม่ละเอียดประณีต แต่เป็นเครื่องใช้ในครัวเรือนที่ใช้กันแพร่หลาย เป็นเครื่องจักสานที่มีเอกลักษณ์โดดเด่น จะพบเห็นชาวอีสานหิ้ว ตะกร้า หรือหาบตะกร้านี้ทั่วไป

นอกจากตะกร้า หรือกะด้า ที่ใช้กันแพร่หลาย เครื่องจักสานที่ใช้กันมากในชีวิตประจำวัน ก็เป็นพวก ภาชนะต่างๆ เช่น กระบุง ตะกร้า กระจาด เปลเด็ก เครื่องจักสานที่จำเป็นต่อชีวิตอีกอย่างหนึ่งคือ เครื่องมือจับ และดักสัตว์น้ำ เช่น ไซ ข้อง ตุ่มดักกบ ซ่อน ปุ่มชิงปลา ฯลฯ นอกจากนี้มีเครื่องจักสานที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยง ไหม และการทอผ้า เช่น กะเพียดปั่นฝ้าย กระดั่ง เลี้ยงไหม จ่อเลี้ยงไหม เครื่องจักสานที่เกี่ยวข้องกับ ชนบประเพณีของชาวอีสาน ได้แก่ เบ็งหมาก สำหรับใส่ดอกไม้ และเครื่องบูชาต่างๆ และก่องข้าวขวัญ สำหรับ ใส่ข้าวเหนียวหนึ่ง เป็นต้น

ข้อมูลอ้างอิงจาก : มูลนิธิโครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ใน พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร

<https://saranukromthai.or.th>

ภูมิปัญญาพื้นบ้านจากไม้ไผ่ไทย งานจักสานเป็นงานหัตถกรรมที่ชาวบ้านทำเพื่อใช้ในครัวเรือนมาแต่ โบราณแม้ในปัจจุบัน งานจักสานหรือเครื่องจักสานจะมีอยู่น้อย แต่ก็ยังคงมีอยู่ทั่วไป ทุกภาคในประเทศ นอกเหนือจากประโยชน์ใช้สอยแล้ว งานจักสานยังสะท้อนวัฒนธรรม สะท้อนความคิดสร้างสรรค์ และ ภูมิปัญญาของชาวบ้านได้อีกด้วย (บุญเลิศ มรกต, ๒๕๔๕)

ในขณะที่สภาพสังคม เศรษฐกิจปัจจุบันที่เปลี่ยนไปจากเดิม การไปมาหาสู่กันระหว่างเมืองกับชนบท ติดต่อกันได้สะดวก รวมถึงความเจริญก้าวหน้าทางกระแสวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาแทนที่วัฒนธรรมเดิมทำให้ สภาพความเป็นอยู่ การดำรงชีวิตของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งมีผลกระทบทำให้งานจักสานหรืออาชีพจัก สานลดน้อยลงไปเรื่อยๆ จนถึงเพื่อการส่งเสริมความรู้ด้านงานจักสานแก่ผู้ที่สนใจในอาชีพ ได้สืบทอดงานจัก สานให้คงอยู่ต่อไป การประกอบอาชีพในทุกวันนี้มีหลากหลายทางมีการนำเอาเทคโนโลยีเข้ามาเกี่ยวข้อง มากมายและมีความสะดวกสบายมากขึ้นอยากกินปลาก็เดินไปซื้ออยู่ตลาด จนคนในยุคปัจจุบันไม่รู้จักรมวิธี ขึ้นตอนในอุปกรณ์ในการประยุกต์เลือกนำภูมิปัญญาพื้นบ้านที่ได้จากไม้ไผ่เอาวัสดุธรรมชาติอย่างไม้ไผ่มาใช้ใน การทำมาหากินไม่รู้จักอุปกรณ์พื้นบ้านอีสานที่ปู่ย่าจรรสานขึ้น อย่างเช่น สุ่มไก่ การสานกระดั่ง กระติบข้าว อีโห่งใช้ร่อนปลา กระชังใส่ปลาซึ่งอุปกรณ์บางอย่างเราก็ไม่รู้จัก จึงจำเป็นอย่างมากที่เราควรจะต้องศึกษาขั้นตอนใน การทำอุปกรณ์พื้นบ้านต่างๆเพื่อจะได้สืบสานต่อไปคู่ไว้ให้อยู่กับคนไทยไปยาวนาน

๑. กระติบข้าว

กระติบข้าว หรือ ก่องข้าวเหนียว เป็นของใช้ประจำบ้านที่ใช้บรรจุข้าวเหนียว ทุกครัวเรือน ทุกพื้นที่ที่ รับประทานข้าวเหนียว โดยเฉพาะในภาคอีสานของไทย ซึ่งชาวอีสานนิยมบริโภคข้าวเหนียว

กระทิบข้าวสามารถทำได้จากวัสดุหลายอย่าง เช่น ใบจาก ใบตาล ใบลาน เป็นต้น แต่ที่นิยมใช้ทำมาก และมีคุณภาพดีที่สุด ต้องทำจากไม้ไผ่ไม้ไผ่มีหลายชนิด แต่ละชนิด เหมาะกับงานแต่ละอย่าง และไม้ไผ่ที่นิยมนำมาทำกระทิบข้าว คือไม้ไผ่บ้าน หรือไม้ไผ่ใหญ่ อายุประมาณ ๑๐ เดือน ถึง ๑ ปี เพราะมีปล้องใหญ่และปล้องยาว เนื้อไม้เหนียวกำลังดี ไม่เปราะง่าย ทำเป็นเส้นตอกสวย ขาว

วัสดุที่ใช้ทำกระทิบข้าว

๑. ไม้ไผ่บ้าน	๒. ด้ายไนลอน
๓. เข็มเย็บผ้าขนาดใหญ่	๔. กรรไกร
๕. มีดโต้	๖. เลื่อย
๗. เหล็กหมาด (เหล็กแหลม)	๘. ก้านตาล
๙. เครื่องชูดตอก	๑๐. เครื่องกรอด้าย

ขั้นตอนการสานกระทิบข้าว

๑. นำปล้องไม้ไผ่มาตัดหัวท้าย ตัดเอาข้อออก ฝาเป็นซีกทำเส้นตอกกว้างประมาณ ๒-๓ มม. ชูดให้เรียบและบาง
๒. นำเส้นตอกที่ได้มาสานเป็นรูปร่างกระทิบข้าว หนึ่งลูกมี ๒ ฝา มาประกอบกัน
๓. นำกระทิบข้าวที่ได้จาก ข้อ ๒ มาพับครึ่งให้เท่าๆ กันพอดี เรียกว่า ๑ ฝา
๔. ขั้นตอนการทำฝาปิด โดยจักเส้นตอกที่มีความกว้าง ๑ นิ้ว สานเป็นลายตามะกอก และลายซัด
๕. นำฝาปิดหัวท้ายมาตัดเป็นวงกลม มาใส่เข้าที่ปลายทั้งสองข้าง
๖. ใช้ด้ายไนลอน และเข็มเย็บเข้าด้วยกันรอบฝาปิดหัวท้าย
๗. นำก้านตาลที่ม้วนไว้มาเย็บติดกับฝาล่าง ที่เป็นตัวกระทิบข้าว
๘. นำกระทิบข้าวที่ได้ไปรมควันจากฟางข้าว เพื่อกันแมลงเจาะ และเพื่อความสวยงามทนทาน ไม่เกิดราดำ
๙. นำไม้มาเหลาเป็นเส้นตอก กลมยาวเส้นผ่าศูนย์กลาง ๒-๓ มม. ความยาวรอบ บางเท่ากับฝากะติบพันด้วยด้ายไนลอน แล้วเย็บติดฝาด้านบน เพื่อความสวยงาม
๑๐. เจาะรูที่เชิงกระทิบข้าว ด้วยเหล็กแหลม ๒ รู ให้ตรงข้ามกัน แล้วทำหูที่ฝาด้านบน ตรงกับรูที่เจาะเชิงไว้
๑๑. ใช้ด้ายไนลอนสอดเข้าเป็นสายไว้สะพายไปมาได้สะดวก จะได้กระทิบข้าวที่สำเร็จเรียบร้อย สามารถนำมาใช้และจำหน่ายได้

ประโยชน์ที่ได้จากกระทิบข้าว

๑. ใช้บรรจุข้าวเหนียว
๒. เป็นของชำร่วย
๓. ประดับตกแต่ง

๒. ไซดักปลา

เครื่องจักสานที่เป็นเครื่องมือดัก/จับสัตว์ เป็นเครื่องมือที่ทำจากไม้ไผ่ ได้แก่ ข้อง ไซ ชุต ต้อน ตุ่มบอง ตุ่มปลายอน โด่ง ลอบ จั่น สุ่ม หลี่ ฯลฯ เครื่องมือดักจับสัตว์เหล่านี้ เกิดจากการเฝ้าสังเกตพฤติกรรมของสัตว์ที่มีหลากหลายก่อนประดิษฐ์เครื่องมือ และยังสะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของชาวบ้านได้หลายอย่าง เช่น ความชาญฉลาดในการเลือกสรรวัสดุดิบที่ตนมีความรู้ในด้านคุณสมบัติเป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม้ไผ่นำมาดัดแปลง แปรรูปทำเป็นเครื่องจักสาน นอกจากนี้ ยังมีคุณค่าทางศิลปะและความงาม ซึ่งมีรูปทรง โครงสร้าง และลวดลายที่งดงามอย่างยิ่ง ยากที่จะหาเครื่องมือเครื่องใช้ประเภทอื่นเทียบได้

ที่มา : <https://www.isangate.com>

ไซ เป็นเครื่องมือดักสัตว์น้ำ โดยมากดักปลาในกลุ่มปลาเล็กปลาน้อย ใช้งานในแหล่งน้ำไม่ลึก มักเป็นแหล่งน้ำไหลและเป็นการเปิดช่องระบายน้ำเข้าออกตามบึงนาคันนา ไซมีหลายรูปทรง ตั้งชื่อตามรูปทรงนั้น เช่น ไซปากแตร สานเป็นรูปกรวยปากไซบานออกเป็นรูปปากแตร ไซท่อ สานคล้ายท่อดักปลา หรืออาจตั้งชื่อตามวัตถุประสงค์ เช่น ไซสองหน้า มีช่อง ๒ ด้าน ไซลอย ใช้วางลอยในช่วงน้ำตื้นๆ แหวกกอกข้าวหรือกอกหญ้า วางแช่น้ำไว้ ไซปลากระตี่ ไซดักปลากระตี่ ไซกบ สานเป็นลายขัดตาสี่เหลี่ยมรูปทรงกระบอก ไซดักกบ ไซโป่ง สานกันโป่งเล็กน้อย แม้ว่าจะมีรูปลักษณะที่ต่างกัน แต่มีลักษณะร่วมกันคือ สานเป็นทรงกระบอกและทำปากทางเข้าเป็นงาแซง (ซึ่งไม่เสี้ยมปลายแปลม รูปทรงคล้ายกรวยที่บีบแบนๆ ทำให้ปลาเข้าได้ แต่ว่ายสวนความคมของปลายไม้ออกมาไม่ได้)

วัสดุที่ใช้

ต้นไผ่ ปัจจุบันนี้หาง่ายมาก มีปลูกกันเต็มไปหมดทุกหัวระแหงต้นไผ่ที่นำมาทำไซ ต้องไม่แก่หรืออ่อนจนเกินไป ขนาดกลางๆ อายุประมาณ ๒-๓ ปี เพราะถ้าแก่เกินไป มันก็จะหักง่าย ส่วนไผ่ที่เอามาทำส่วนใหญ่จะเป็นไผ่สีสุก เพราะทนทานและมีความยืดหยุ่นสูง โดยไผ่ ๑ ลำจะสามารถทำไซได้ ๑ ลูก ซึ่งแต่ละลูกจะใช้เวลาทำประมาณ ๓-๕ วัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของไซด้วย”

วิธีสานไซดักปลา

๑. จักไม้ไผ่เป็นเส้นเล็กตามความเหมาะสม
๒. นำเส้นไม้ไผ่ที่เตรียมไว้ มาสานเริ่มที่ก้นไซโดยสาน ๕ เส้นแบบสลับกัน
๓. เมื่อสานก้นไซเสร็จก็หักมุมเพื่อสานตัวไซ ลักษณะเป็นทรงกระบอก ความยาวตามความเหมาะสม
๔. นำเส้นไม้ไผ่มาสานอีกส่วน เรียกว่าปากไซ เพื่อนำมาใส่ด้านหน้าของไซ เพื่อป้องกันไม่ให้ปลาที่ดักได้หนีออกจากไซ
๕. เมื่อสานครบทุกส่วนก็นำไปรมควันไฟ เพื่อป้องกันตัวมอดกินและเพื่อความแข็งแรง

ประโยชน์ของไซ

ไซ เป็นเครื่องมือดักสัตว์น้ำ โดยส่วนมากจะดักปลาในกลุ่มปลาเล็กปลาน้อย ใช้งานในแหล่งน้ำที่ไม่ลึก มักเป็นแหล่งน้ำไหลและเป็นการเปิดช่องระบายน้ำเข้าออกตามคันนา ไซมีหลายรูปทรง ตั้งชื่อตามรูปทรงนั้น เช่น ไซปากแตร สานเป็นรูปกรวยปากไซบานออกเป็นรูปปากแตร ไซท่อ สานคล้ายท่อดักปลา หรืออาจตั้งชื่อตามวัตถุประสงค์ก็ได้ เช่น ไซสองหน้า มีช่อง ๒ ด้าน ไซลอย ใช้วางลอยในช่วงน้ำตื้นๆ แหวกกอกข้าวหรือกอกหญ้าออกแล้ววางแช่น้ำไว้ ไซปลากระตี่ ไซดักปลากระตี่ ไซกบ สานเป็นลายขัดตาสี่เหลี่ยมรูปทรงกระบอก ไซดักกบ ไซโป่ง สานกันโป่งเล็กน้อย แม้ว่าจะมีรูปลักษณะที่ต่างกัน แต่มีลักษณะร่วมกันคือ สาน

เป็นทรงกระบอกและทำปากทางเข้าเป็นงาแซง ไซต่างๆ มักไม่ต้องใช้เหยื่อ เพราะจะดักปลาที่ต้องไหลในกระแสน้ำ เว้นแต่ไซกบที่ต้องมีเหยื่ออย่างลูกปู ลูกปลา

ที่มา : <https://esan๑๐๘.com>

๓. ไซปลากุ้ง

ไซ สานด้วยผิวไม้ไผ่ ปากแคบแบบคอหม้อ มีฝาปิดเปิดได้ เรียก “ฝาไซ” ฝาไซมีชนิดที่ทำด้วยกะลามะพร้าว และใช้ไม้ไผ่สานเป็นรูปกรวย ปลายกรวยแหลมปล่อยเป็นซี่ไม้ไผ่เรียกว่า งาแซง ไซใช้สำหรับใส่ปลา กุ้ง หอย กบ เขียด

การใช้งาน ใช้ใส่ปลา กุ้ง หอย ทุกชนิด ใช้ในเวลาทีออกหาปลา โดยผูกไซไว้ที่เสา ถ้าจับปลาที่มีขนาดใหญ่นิยมใช้ไซเปิด เพราะปลาไม่ต้องงอตัวอยู่ในไซ ปลาจะนอนตามความยาวของตัวไซจะทำให้ปลามีชีวิตอยู่ได้นาน ถ้าจับปลาด้วยไซเปิดแล้วนำไปแช่น้ำที่ไหล ยิ่งจะทำให้ปลามีชีวิตอยู่ได้หลายวัน

อุปกรณ์ในการสานไซ

๑. ไม้ไผ่ที่จักเป็นเส้น เหลลเป็นเส้นบางๆ ตามความยาวที่ต้องการ
๒. มีดสำหรับเหลล ๑ อัน ต้องเป็นมีดที่คม
๓. เศษผ้าสำหรับพันที่นิ้วชี้ ใช้งานเมื่อเหลลไม้ไผ่ป้องกันการบาดเจ็บ
๔. ท่อนไม้ที่เหลลเป็นทรงกลม สำหรับทำแบบขนาดของปากตะไซ

วิธีการทำ

๑. นำไม้ไผ่ที่เป็นลำมาผ่าแล้วจักให้เป็นเส้นๆ เสร็จแล้วเหลลให้เป็นเส้นบางๆ จะใช้เฉพาะที่ผิวเปลือกนอกในการสานตะไซ เพราะจะมีความทนทาน กว่าการใช้ไม้ข้างใน
 ๒. ในการเหลลจะเหลลไว้หลายขนาด ถ้านำมาสานที่ตัวไซจะใช้เส้นที่ยาวและแบน ถ้านำมาทำที่ปากไซจะใช้เส้นเล็กและกลม เพื่อความแน่นหนา และคงทน
 ๓. ทำการสานโดยสานตั้งแต่วางฐานของตะไซขึ้นมาก่อน โดยสานเป็นการสลับ ๑ เว้น ๑
- ที่มา : <https://maekhawtom.go.th>.

ที่มา : <https://esan๑๐๘.com>

๔. กระจด

กระจด เป็นภาชนะสานด้วยไม้ไผ่ที่มีรูปร่างเป็นวงกลมแบน ที่ใช้สำหรับผัดข้าวเพื่อแยกเอาเศษฝุ่น แกลบ ออกจากเมล็ดข้าวหรือเมล็ดพันธุ์อื่นที่มีเปลือกแข็ง เพื่อเป็นการคัดแยกกระหว่างข้าว หรือเมล็ดพืช พันธุ์ที่ต้องการและเปลือกออกจากกัน

การสานกระจด เริ่มจากการตัดไม้ไผ่ยาวประมาณ ๒ เมตร จากนั้นจึงนำไม้ไผ่มาเหลาให้เป็นเส้นบาง พอสมควรแล้วนำมาวางเรียงกัน ๘ เส้น นำไม้ไผ่มาสานเป็นลายจัดกัน ๒ เส้น จากนั้นจึงสานต่อไปเรื่อยๆ ให้ได้ขนาดตามที่ต้องการ แล้วจึงเหลาไม้ไผ่มาตัดทำเป็นขอบกระจดมาประกอบกันแล้วมัดด้วยเชือกหวายหรือลวด

การใช้กระจดผัดข้าว ชาวนาจะนำข้าวที่ตำแล้วมาใส่ไว้ในกระจดแล้วจึงทำการผัดโดยใช้มือทั้งสองข้าง จับขอบปากกระจดแล้วทำการร่อนโดยให้กระจดขึ้นลงเพื่อพัดเศษหรือเปลือกข้าวให้ลอยขึ้นมาจากกระจด เศษ และเปลือกข้าวที่มีน้ำหนักเบากว่าเมล็ดข้าวก็จะปลิวออกไปตามแรงลม ส่วนเมล็ดข้าวที่มีน้ำหนักมากกว่าก็จะตกลงมาบนกระจด

อุปกรณ์และเครื่องมือที่ใช้

- ๑) มีด ๒) เลื่อย ๓) คีม ๔) ไม้ไผ่ ๕) ลวด ๖) เชือก ๗) เหล็ก

วิธีสานกระจด

- ๑) ตัดไม้ไผ่ ยาวประมาณ ๒ เมตร จากนั้นนำไม้ไผ่มาเหลา ให้เป็นเส้นบางพอสมควรที่จะสานกระจด
- ๒) แล้วนำมาวางเรียงกัน ๘ เส้น นำไม้ไผ่มาสานกัน เป็นลายจัดกัน ๒ เส้น จากนั้นก็สานต่อไปเรื่อยๆ จนกว่าจะได้ตามขนาดที่เราต้องการ
- ๓) ไปเหลาไม้ไผ่มาตัดมาทำเป็นขอบกระจด
- ๔) นำขอบกระจดมาประกอบกัน

การสานและลายสาน

เริ่มต้นจากการ “จัก” คือการเอามีดผ่าไม้ไผ่ ให้แตกออกจากกันเป็นเส้นบางๆ แล้ว “สาน” เป็นเครื่องจักสานประเภทต่างๆ ให้มีรูปทรงสอดคล้องกับการใช้สอยและความนิยมของท้องถิ่น การนำแบบของลายใดมาใช้กับเครื่องจักสานได้นั้นขึ้นอยู่กับความเหมาะสมที่บรรพบุรุษได้ทดสอบใช้สืบต่อกันมา

๑. ลายจัด เป็นลายต้นแบบ ลักษณะของลายจัดเป็นการสร้างแรงยึดระหว่างตอกด้วยการจัดกันเป็นรูปมุมฉากระหว่างแนวตั้งกับ แนวนอนใช้ตอกยืนแนวตั้ง สอดขัดกับตอกแนวนอนโดยยกเส้นหนึ่งจุ่มหรือขัดลงเส้นหนึ่งสลับกันไป เรียกว่า ลายจัด หรือ ลายหนึ่ง จากลายหนึ่งได้พัฒนามาเป็นลายสอย ลายสาม และรายอื่นๆ แต่ยังคงรักษาลักษณะการสอดและการจัดกันเช่นเดิม แต่ใช้เส้นตอก ในแนวตั้งและแนวนอนมากกว่าหนึ่งเส้น และสอดขัดกันให้สลับไปสลับมาเกิดเป็นลายสอย ลายสาม และลายอื่นๆ

๒. ลายทแยง เป็นวิธีสานที่ใช้ตอกจัดกันในแนวทแยง ไม่มีเส้นตั้งและเส้นนอน แต่จะสานจัดกันตามแนวทแยงเป็น หกเหลี่ยม เชื่อมกันไปเรื่อยๆ คล้ายรวงผึ้ง ลายชนิดนี้จึงมักสานโปร่ง เช่น ลายตาแข่ง ลายเฉลว ลายชะลอม

๓. ลายอิสระ เป็นการสานที่ไม่มีแบบแผนตายตัว ขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้สานที่จะคิดประดิษฐ์ขึ้นเองให้สอดคล้องกับความต้องการของตน
ที่มา: <http://๑๓๕๗๘๙namfon.blogspot.com>

ข้อมูลปราชญ์ชาวบ้าน

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	เครื่องจักสาน
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นายปาย ชีแพง
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๔๖ หมู่ที่ ๑ บ้านกกปลาซิว ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	เครื่องจักสาน
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นายร้อย บีลี
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๒๕ หมู่ที่ ๘ บ้านโพนบก ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	เครื่องจักสาน
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นายจันทร์ดี แก้วอาษา
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๒๘ หมู่ที่ ๘ บ้านโพนบก ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ข้อมูลปราชญ์ชาวบ้าน

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	เครื่องจักสาน
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางสม ชีดำม
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๑๗ หมู่ที่ ๔ บ้านกกโต ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	เครื่องจักสาน
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นายทัน ศักดิ์ดีดา
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๒ หมู่ที่ ๓ บ้านหนองครอง ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	เครื่องจักสาน
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางลพ พลนาคุ
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๑๕ หมู่ที่ ๔ บ้านกกโต ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

๕.๒ การทอผ้าย้อมคราม

“สีคราม” เป็นสีย้อมธรรมชาติที่เก่าแก่ที่สุดในโลก มานานกว่า ๖๐๐๐ ปี ใน การย้อมสีคราม เป็นการย้อมที่มีความพิเศษและความแตกต่างจากการย้อมสีธรรมชาติอื่นๆ ซึ่งต้องอาศัยการร่วมแรงร่วมใจ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระหว่างคนในครอบครัวและในชุมชน เป็นการเชื่อมโยงขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้นๆ เข้าด้วยกัน และส่งต่อสืบทอดภูมิปัญญาที่แฝงจิตวิญญาณจากรุ่นสู่รุ่น

กว่าจะมาเป็นผ้าคราม ที่สวยงาม

กว่าจะมาเป็น ผ้าคราม ที่ลายสวยงาม การผลิตผ้าย้อมครามธรรมชาติ ต้องผ่านขั้นตอนและใช้กรรมวิธีการผลิต บวกกับรายละเอียดต่างๆ ดังนี้

๑. **ปลูกต้นคราม** เริ่มจากการปลูก “ต้นคราม” ให้มีอายุที่เหมาะสม อายุได้ ๓-๔ เดือน ก็ทำการเก็บเกี่ยวได้ แล้วนำต้นครามมาแช่เพื่อทำน้ำครามสำหรับย้อม ผ้าย้อมคราม

๒. **น้ำคราม** เริ่มด้วยการเก็บใบครามสด ที่สำคัญคือต้องเก็บตอนเช้าก่อนพระอาทิตย์ขึ้น เพื่อให้ได้ปริมาณน้ำครามมาก หากเก็บในเวลาบ่ายแล้วจะทำให้ครามที่เก็บเกี่ยวส่งผลให้ได้ปริมาณน้ำครามน้อย แช่ใบครามสดในภาชนะ กดใบครามให้แน่น เติมน้ำให้ท่วมหลังมือแช่ไว้ ๑๐-๑๒ ชั่วโมง จึงกลับใบครามข้างล่างขึ้นทับส่วนบน แช่ต่อไปอีก ๑๐-๑๒ ชั่วโมง ใบครามจะถูกสลาย (hydrolyse) ให้สีคราม (indoxyl) ออกมาอยู่ในน้ำครามได้มากที่สุดในเวลาที่เหมาะสมเท่านั้น ได้น้ำครามใส สีฟ้าจาง จึงแยกกากใบครามออก

๓. **ผ้าย้อมคราม** ในขั้นตอนของการย้อมครามจะมีส่วนผสมอื่นๆ ขั้นตอนการย้อมที่สืบทอดกันมาแต่อดีต เพื่อให้ได้ผ้าครามที่สีสวยและสีไม่ตก หลังจากนั้นก็นำเส้นฝ้ายลงย้อม จะได้เส้นฝ้ายสีฟ้าครามสวยงามสีไม่ตก หรือหากต้องการผ้าฝ้ายที่มีลวดลายต่างๆ จะต้องผ่านขั้นตอนของการมัดเพื่อให้ได้ลายที่ต้องการ จะมีทั้งลายที่คิดขึ้นใหม่ ลายที่สืบทอดกันมา หรือลายที่ประยุกต์ผสมผสานกัน เรียกขั้นตอนนี้ว่าการมัดหมี่ ซึ่งจะต้องใช้ความชำนาญอย่างมาก จึงจะได้ ผ้าย้อมคราม ที่สวยงามธรรมชาติ

๔) การทอมือ เมื่อได้เส้นผ้าฝ้ายแล้วจึงจะนำมาเข้าขั้นตอนการทอซึ่งผ้าของเราใช้วิธีการทอมือที่สืบทอดกันมารุ่นสู่รุ่น ถือได้ว่าเป็นมรดกทางภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมายาวนาน

ที่มา : <https://www.phakram.com/story-kram/>

“ผ้าย้อมคราม” นับเป็นของที่ระลึกที่มีชื่อเสียงอย่างหนึ่งของจังหวัดสกลนคร ซึ่งเป็นดินแดนที่มีประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมมายาวนาน เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า “ผ้าผิวสวย” เหตุผลที่มีชื่อนี้เพราะเป็นผ้าที่ผ่านการย้อมด้วยกระบวนการแบบพื้นบ้านโบราณ ไร้สารเคมี ไม่เป็นอันตรายต่อผิว ใส่แล้วทำให้รู้สึกเย็นสบาย ขณะที่แพทย์พื้นบ้านโบราณยังเชื่อว่า กลิ่นหอมของผ้าทำให้รู้สึกผ่อนคลายอีกด้วย

การทำผ้าย้อมคราม ถือเป็นหัตถกรรมเกษตร เพราะนอกจากต้องใช้ฝีมือในการทอผ้า ยังต้องให้ความสำคัญกับการปลูกคราม หากเราได้เดินทางเข้าไปในหมู่บ้านหลายๆ แห่งในจังหวัดสกลนคร ที่ทำอาชีพทอผ้าย้อมคราม นอกจากจะได้เห็นกระบวนการทำผ้าย้อมครามแล้ว ก็ จะเห็นการปลูกคราม ความมหัศจรรย์ของการย้อมผ้าคราม คือ กระบวนการเกิดสี ที่แปรเปลี่ยนไปตามปัจจัยแวดล้อมทางวิทยาศาสตร์

สำหรับวิธีการหลักๆ ของการย้อมคราม โดยทั่วไปคือการใช้ครามจากสีที่ได้จากธรรมชาติในท้องถิ่น ส่วนผสมหลักเป็นใบคราม และน้ำคั่งหรือน้ำขี้เถ้า จากนั้นนำผ้าฝ้ายสีขาวจุ่มลงไปจะได้ผ้าสีเขียว และเมื่อปิดน้ำออกผ้าจะกลายเป็นสีคราม ย้อมอย่างน้อย ๓ น้ำเพื่อให้สีครามซึมเข้าไปในเนื้อผ้าจนกว่าจะได้สีอ่อน หรือแก่ตามต้องการ ในการย้อมสามารถย้อมได้ทั้งผืน หรือย้อมเฉพาะบางส่วน โดยใช้เชือกฟางมามัดตรงส่วนที่ไม่ต้องการให้สีติดก่อนจะนำไปย้อมในน้ำคราม

หลังจากที่นำมาผ้าไปย้อมแล้วจะนำมาตากให้แห้ง ก่อนจะนำไปม้วนเก็บให้เรียบร้อยเพื่อไม่ให้ฝ้ายติดกันก่อนจะนำไปทอต่อไป สามารถนำไปทอเป็นผ้าพันคอ ผ้าคลุมไหล่ ผ้าซิ่น หรือผ้าสำหรับตัดเสื้อก็ได้ ผ้าที่ได้อ่อนนุ่มสบาย กลิ่นหอมที่ได้จากการย้อมสีธรรมชาติ สีสวยคงทน นับเป็นภูมิปัญญาไทยอย่างหนึ่งที่ควรอนุรักษ์ไว้ ที่มา : <https://www.thaipost.net/main/detail/๖๓๕๘๙>

การทอผ้าย้อมคราม บ้านนาเจริญ หมู่ ๗

๕.๓ การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

สีย้อมผ้าที่ได้จากธรรมชาติโดยการนำส่วนต่างๆ ของพืช เช่น ดอก ผล ราก เปลือกลำต้น แขนลำต้น มาต้มสกัดเป็นสีย้อม สีธรรมชาติสามารถย้อม เส้นใยไหม และเส้นใยฝ้าย ในการย้อมจำเป็นต้องใช้สารช่วยติด เพื่อให้สีติดอยู่ในเส้นใย โดยไม่เคลื่อนย้ายออกจากเส้นใยทำให้เกิดความคงทนต่อการซักดีขึ้น

ชนิดของพรรณไม้ที่ให้สีธรรมชาติที่สามารถย้อมเส้นไหมและเส้นฝ้าย

ผลกาแฟสด

แกแล (เข)

โกกงาง

ขี้เหล็กบ้าน

ครั่ง

คราม

คำแสต

ดอกคำฝอย

ขมิ้น

กระโดน

ประดู่ป่า

ฝาง

มะเกลือ

สมอไทย

สีเสียดเหนือ

หูกวาง

วัตถุดิบธรรมชาติที่ได้จากพรรณไม้มีมากมายหลายชนิด เช่น

๑. กระโดน ส่วนที่ใช้ คือ เปลือกลำต้น สีที่ได้ คือ น้ำตาลดำ
๒. กล้วยน้ำว่า ส่วนที่ใช้ คือ กาบหุ้มลำต้น สีที่ได้ คือ สีชมพูอ่อน สีเทา
๓. ผลกาแพ ส่วนที่ใช้ : ใช้เปลือกและเมล็ดคั่วบดละเอียด สีที่ได้: สีน้ำตาล
๔. ขนุน หมากมี ส่วนที่ใช้ : แก่นต้นปนละเอียด สีที่ได้: สีเหลือง สีน้ำตาล
๕. แกแล (เข) แกก้อง แกแล ส่วนที่ใช้ : แก่น ที่มีอายุประมาณ ๓๐ ปี ขึ้นไป สีที่ได้: สีเหลือง
๖. โกงกางใบเล็กและ โกงกางใบใหญ่ ส่วนที่ใช้ : เปลือกแห้งพองหมาด สีที่ได้: น้ำตาล
๗. ขมิ้น ขมิ้นชัน ขมิ้นป่า ขมิ้นหัว ขมิ้นหยวก ขมิ้นแกง ขี้ผึ้ง ส่วนที่ใช้ : หัว เหง้า บดละเอียด
สีที่ได้ : สีเหลือง
๘. ขี้เหล็กบ้าน ส่วนที่ใช้ : ใบสด สีที่ได้ : สีเหลือง สีเหลืองอมเขียว หรือ สีน้ำตาลเขียว
๙. ครั่ง ส่วนที่ใช้ : รัง ยางครั่งบดละเอียด สีที่ได้ : สีชมพู สีแดง
๑๐. คราม ส่วนที่ใช้ : ใบ สีที่ได้: สีฟ้า สีน้ำเงิน
๑๑. คำแสด ขาติ ขาด ส่วนที่ใช้ : เมล็ดสีแสด ผลสุก สีที่ได้: สีส้มแสด
๑๒. ดอกคำฝอย ส่วนที่ใช้ : กลีบดอก สีที่ได้: สีแดง
๑๓. ดาวเรือง ส่วนที่ใช้ : ดอก สีที่ได้: สีเหลือง
๑๔. ประดู่ป่า ส่วนที่ใช้ : เปลือกต้น แก่นต้น สีที่ได้: สีน้ำตาล
๑๕. ฝาง ส่วนที่ใช้ : แก่น ฝัก สีที่ได้ : แก่นฝางให้สีส้มแดง ฝักของฝางให้สีน้ำตาลออกกะปิ แต่ให้สี
ไม่ดึนนัก ถ้าต้องการสีแดงต้องใช้ปริมาณมาก
๑๖. มะม่วงป่า ส่วนที่ใช้ : เปลือกลำต้น สีที่ได้ : สีน้ำตาลอ่อน หรือ สีเหลืองอ่อน
๑๗. มะเกลือ ส่วนที่ใช้ : ผล สีที่ได้ : สีดำ สีเทา
๑๘. มังคุด ส่วนที่ใช้ : เปลือกผล สีที่ได้ : น้ำตาล สีเขียวขี้ม้า
๑๙. ยอบ้าน ส่วนที่ใช้ : รากและแก่น สีที่ได้ : สีแดงอมส้ม สีเหลืองอมส้ม หรือสีเขียวอ่อน
๒๐. รกฟ้า ส่วนที่ใช้ : เปลือกต้น สีที่ได้ : สีดำ
๒๑. สมอไทย ส่วนที่ใช้ : เปลือกสีที่ได้ : สีดำ สีเขียว
๒๒. สะเดาส่วนที่ใช้ : เปลือก แก่น ใบ ยางจากกิ่งและลำต้นสามารถนำมาใช้ในการตรึงสีที่ย้อมใหม่ได้
สีที่ได้ : สีน้ำตาล, สีน้ำตาลอ่อน
๒๓. สีเสียดเหนือ ส่วนที่ใช้ : เปลือก สีที่ได้ : สีน้ำตาล สีน้ำตาลอมแดง
๒๔. หูกวางส่วนที่ใช้ : ใบ สีที่ได้ : สีเหลือง สีเขียวขี้ม้า หรือสีน้ำตาลเขียว

พันธุ์ไม้อื่นๆ

พรรณไม้	ส่วนที่ใช้ย้อม	สารที่ช่วยติดสี	สีที่ย้อมได้
กระโดน	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาล
กระถิน	ต้น	เกลือ	น้ำตาล
แก้ว (ดอกแก้ว)	ใบ	จุนสี	เขียวตองอ่อน
ข้าว	ใบกล้าข้าว	จุนสี	เขียวออกเหลือง
ขี้เหล็กเทศ	ดอก	จุนสี	น้ำตาลเข้ม
เข	แก่น	สารส้ม	เหลืองทอง
ขนุน	แก่น	สารส้ม	เหลือง
คำแสด	เมล็ด	-	ส้ม

พรรณไม้	ส่วนที่ใช้ย้อม	สารที่ช่วยติดสี	สีที่ย้อมได้
คุณ	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลทองเหลือง
คุณ	เปลือกของต้น	จุนสี	น้ำตาลเข้ม
ครึ่ง	รัง	มะขามเปียก+สารส้ม	แดงอมม่วง
โคลนดำ	เนื้อโคลน	-	เทา ดำ
จามจุรี	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลอ่อน
ชงโค	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลอ่อน
ชมพูแก่เข้ม	ใบ	จุนสี	น้ำตาล
ชมพูเห็ด (ต้นขี้กราก)	ใบ	จุนสี	น้ำตาลออกเขียว
ดาวกระจาย	กลีบดอก	สารส้ม	เหลืองส้ม
ดาวเรือง	กลีบดอก	สารส้ม	เหลืองทอง
ดินแดง	เนื้อดิน	-	สีปูน
ตะขบไทย	ใบ	จุนสี	เขียวขี้ม้า
ตะขบฝรั่ง	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาล
ตะแบก	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
ตะแบก	เปลือกของต้น	จุนสี	น้ำตาลออกเขียว
ตาล	ก้าน	จุนสี	น้ำตาล
ตัว	เปลือกของต้น	โคลนดำ	ดำออกน้ำตาล
ทับทิม	เปลือกของผลสด	สารส้ม	เหลืองดำ
ทองกวาว	เปลือกของต้น	จุนสี	สีโวลติน
นนทรี (อระาง)	เปลือกของต้น	โคลนดำ	น้ำตาลออกดำ
นนทรี (อระาง)	เปลือกของต้น	จุนสี	น้ำตาลออกส้ม
นนทรี (อระาง)	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
ประดู่	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
ประดู่	เปลือกของต้น	จุนสี	น้ำตาลออกแดง
ฝาง	แก่นไม้	สารส้ม	แดงออกส้ม
ฝรั่งขึ้นก	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
พะยอม	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
เพกา (ลื่นฟ้า)	เปลือกของต้น	สารส้ม	เหลือง
เพกา (ลื่นฟ้า)	เปลือกของต้น	จุนสี	น้ำตาลออกเหลือง
เพกา (ลื่นฟ้า)	เปลือกของต้น	สารส้มแล้วหมักโคลนดำ	เขียวขี้ม้า
เฟื่องฟ้า (ดอกสีชมพู)	ใบ	จุนสี	เขียวขี้ม้าอ่อน
เฟื่องฟ้า (ดอกสีชมพู)	ดอก	สารส้ม	สีส้มอ่อน
มะกรูด	ใบ	จุนสี	เขียวขี้ม้าอ่อน
มะเกลือ	ผลดิบ	โคลนดำ	ดำ
มะขามป้า	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาล
มะพร้าว	เปลือกผลอ่อน	-	น้ำตาลออกชมพู(อ่อน)
มะพร้าว	เปลือกผลอ่อน	จุนสี+สารส้ม	น้ำตาลออกชมพู(เข้ม)
มะพร้าว	เปลือกผลอ่อน	โคลนดำ	เทาอมม่วง

พรรณไม้	ส่วนที่ใช้ย้อม	สารที่ช่วยติดสี	สีที่ย้อมได้
มะพร้าว	เปลือกผลแก่	-	น้ำตาล (โอวัลติน)
มะพร้าว	เปลือกผลแก่	จุนสี+สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
มะพร้าว	เปลือกผลแก่	โคลนดำ	เทาออกน้ำตาล
มะม่วงแก้ว	เปลือกของต้น	จุนสี	น้ำตาลออกเขียว
มะม่วงแก้ว	เปลือกของต้น	น้ำมะขามเปียก	น้ำตาลออกส้ม
มะม่วงแก้ว	เปลือกของต้น	สารส้ม	เหลืองอมน้ำตาล
มะม่วงแก้ว	ใบ	จุนสี	เขียวขี้ม้า
มะม่วงแก้ว	ใบ	สารส้ม	เหลืองอมน้ำตาล
มะเหลียม	ผลดิบ	จุนสี+สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
มังคุด	เปลือกผลสด	น้ำปูนใส	น้ำตาลออกส้ม
มังคุด	เปลือกผลสด	จุนสี+สารส้ม	น้ำตาลเหลือง
ยูคาลิปตัส	ใบ	สารส้ม	เหลืองอมเขียว
ยอป่า	ราก	สารส้ม	ส้ม
ยอป่า	ใบ	สารส้ม	เหลืองอมน้ำตาล
ระหุ่ง	ใบ	สารส้ม	เหลืองอ่อน
เล็บมือนาง (สะมัง)	ใบ	จุนสี	เขียวขี้ม้าอมน้ำตาล
สะแก	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
สะเดา	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกแดง
สาบเสือ	ใบ	จุนสี	เขียวขี้ม้า
สักอ่อน	ใบ	น้ำมะขามเปียก	แดงออกน้ำตาล
สบู่แดง (สบู่เลือด)	ใบ	จุนสี	เขียว
สบู่แดง (สบู่เลือด)	ใบ	สารส้ม	เขียวออกเหลือง
สมอ	ใบ	จุนสี	เขียวออกน้ำตาล
สมอ	ใบ	สารส้ม	เหลืองอมเขียว
สมอ	ผล	สารส้ม	เหลืองอมเขียว
สมอ	เปลือกของต้น	จุนสี	น้ำตาลออกเขียวเข้ม
สมอ	เปลือกของต้น	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
หูกวาง	ใบ	จุนสี	เขียวอมน้ำตาล
หูกวาง	ใบ	สารส้ม	เหลืองออกเขียว
หมาก	เนื้อผล	-	น้ำตาลอมชมพู
หมาก	เนื้อผล	จุนสี	น้ำตาลออกแดงเข้ม
หมาก	เนื้อผล	สารส้ม	น้ำตาลออกเหลือง
หว่า	เปลือกของต้น	-	น้ำตาล
หว่า	เปลือกของต้น	โคลนดำ	ดำออกเทา

ข้อมูลอ้างอิง : นันทนัช พิเชษฐวิทย์. เอกสารประกอบการอบรม เทคนิคการฟอกย้อมไหม. บุรีรัมย์
: คลินิกเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์

การย้อมสีธรรมชาติ

คือ การนำเอาวัตถุดิบในธรรมชาติที่ได้จากพืช สัตว์ จุลินทรีย์ และแร่ธาตุต่างๆ มาทำการย้อมกับเส้นด้าย เพื่อนำมาใช้ในการทอผ้า เพิ่มสีสันให้กับเส้นด้ายให้มีความสวยงาม ซึ่งมีการสืบทอดเทคนิควิธีการย้อมมายังคนรุ่นหลัง เป็นวิธีการที่ง่ายไม่ยุ่งยากซับซ้อน ด้วยภูมิปัญญาของคนรุ่นก่อนได้นำเอาองค์ความรู้ในการย้อมสีผ้าด้วยวัสดุจากธรรมชาติที่ไม่เป็นพิษต่อผู้คน สัตว์ และสิ่งแวดล้อม ถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมมาสู่ลูกหลาน และเป็นเครื่องมือเลี้ยงชีพของชาวชนบท โดยขั้นตอนในการย้อมสีธรรมชาติแบ่งออกเป็น ๔ ขั้นตอน ดังนี้

๑. การทำความสะอาดเส้นไหม/ เส้นฝ้าย ก่อนการย้อม ก่อนที่จะนำเส้นไหม/ เส้นฝ้าย/ ผ้า ไปย้อมสีนั้น ต้องกำจัดไขมัน สิ่งสกปรก รวมทั้งสารที่เคลือบติดเส้นด้ายออกไป เพราะสิ่งเหล่านี้ทำให้สีย้อมติดเส้นด้ายไม่ดี ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้ความคงทนของสีต่อการซักไม่ดี

๑.๑ ไหม

เส้นไหม คือ เส้นใยโปรตีนธรรมชาติ ประกอบด้วยโปรตีน ๒ ชนิด คือ ไฟโบรอิน ซึ่งใช้ในการทอเป็นผืนผ้า และกาวยไหม เรียกว่า เซรีซิน (Sericin) ทำหน้าที่เป็นกาวเคลือบเส้นไฟโบรอิน เป็นเส้นใยต่อเนื่องจำนวน ๒ เส้นให้ยึดติดกัน นอกจากนั้นยังมีส่วนประกอบอื่น ได้แก่ ไขมัน น้ำมัน แร่ธาตุต่างๆ และสีที่ปรากฏตามธรรมชาติ การทำความสะอาดเพื่อลอกกาวยไหมหรือการฟอกไหม หมายถึง การทำความสะอาดเส้นใยไหมด้วยการกำจัดส่วนของเซรีซิน ที่มีลักษณะเป็นสารสีเหลืองทึบหรือสีขาว (ไหมดิบมีทั้งสีเหลือง และสีขาว ขึ้นอยู่กับสายพันธุ์) ออกจากเส้นใยไหมเพื่อการเตรียมเส้นใยไหมก่อนที่จะนำมาย้อมสีต่างๆ ซึ่งถ้าไม่มีการกำจัดสารดังกล่าวออก หากนำมาย้อมจะทำให้ย้อมติดสีได้ยาก เส้นใยไหมที่ผ่านการลอกกาวจะมีลักษณะ สีขาว มันวาว อ่อนนุ่ม และสามารถย้อมติดสีต่างๆ ได้ดี โดยการทำความสะอาดเส้นไหมมีวิธีการ ดังนี้

๑) เติมน้ำลงหม้อประมาณ ๓๐ ลิตร ใส่สบู่เทียม ๑๕๐ กรัม (๕ กรัม/ลิตร) และต่าง โซดาแอช (Na_2CO_3) ๖๐ กรัม (๒ กรัม/ลิตร)

๒) ต้มน้ำในหม้อย้อม ให้น้ำร้อนประมาณ ๗๐ องศาเซลเซียส สังเกตผิวน้ำในหม้อเกิดไอน้ำเล็กน้อย

๓) นำเส้นไหม ๑ กิโลกรัม ใส่ลงในหม้อต้ม กดไหมให้จมน้ำ

๔) ค่อยๆ เพิ่มไฟ ให้อุณหภูมิเพิ่มขึ้นประมาณ ๙๕ องศาเซลเซียส จนถึงเดือด และต้มเส้นไหมนาน ๑ ชั่วโมง

๕) นำเส้นไหมขึ้นมาวางทิ้งไว้ เพื่อให้เย็นตัวลง ก่อนนำไปล้างโดยให้ล้างจากน้ำอุ่นไปหาน้ำเย็น (ล้างด้วยน้ำอุ่นที่ ๖๐ องศาเซลเซียส ประมาณ ๒-๓ ครั้ง ก่อนนำไปล้างด้วยน้ำเย็นอุณหภูมิห้อง) ปิดหม้อ และกระตุกไหม ๒-๓ ครั้ง เพื่อให้เส้นไหมเรียงตัว นำไปตากแห้ง เก็บไว้อย่าให้โดนฝุ่น

๑.๒ เส้นฝ้าย

ฝ้ายเป็นเส้นใยที่รู้จักและใช้กันมาตั้งแต่สมัยโบราณจนกระทั่งถึงปัจจุบัน แม้จะมีเส้นใยชนิดใหม่ๆ เกิดขึ้นมาก แต่ฝ้ายก็ยังคงเป็นที่นิยมใช้กันมากที่สุด และจัดเป็นเส้นใยธรรมชาติที่ได้จากพืช เป็นเส้นใยของเซลลูโลส ซึ่งเป็นพอลิเมอร์ของกลูโคส ฝ้ายมีความคงทนต่อสารฟอกขาวทุกชนิด ทั้งชนิดที่เป็นสารฟอกขาวประเภทคลอรีน เช่น โซเดียมไฮโปคลอไรท์ และสารฟอกขาวประเภทออกซิเจน เช่น ไฮโดรเจนเปอร์ออกไซด์ มีความทนต่อต่างได้ดี แต่ไม่ทนต่อกรดแก่ ทนต่อความร้อนแสงแดดได้ดี แสงแดดไม่ทำอันตรายต่อผ้าที่ตากแดดจนแห้ง แต่ถ้าปล่อยให้ถูกแสงสว่างเป็นระยะเวลาและตลอดเวลา จะทำให้เซลลูโลสถูกออกซิไดซ์ ส่งผลให้ผ้าลดความเหนียวได้ และเปลี่ยนเป็นสีเหลือง การซักตากผ้าฝ้ายควรให้แห้งสนิท การรีดควรรีดใช้อุณหภูมิ ๒๐๐ องศาเซลเซียส การทำความสะอาดเส้นด้ายฝ้ายเพื่อกำจัดแว็กซ์ ไขมัน หรือสิ่งสกปรกที่เคลือบอยู่บนเส้นด้าย มี ๒ วิธี คือ

๑) วิธีปกติ

๑.๑) นำเส้นฝ้าย/ ฝ้าย มาซักกับน้ำและผงซักฟอก โดยใช้ผงซักฟอก ๑๐๐ กรัม ต่อฝ้ายดิบ ๑ กิโลกรัม ต่อน้ำ ๓๐ ลิตร

๑.๒) แช่ทิ้งไว้ ๓๐-๖๐ นาที

๑.๓) นำมาซักน้ำเพื่อล้างเอาผงซักฟอกออก

๒) วิธีเพิ่มต่าง

๒.๑) ละลายผงซักฟอก (หรือใช้สบู่ซักผ้า) ๕๐ กรัม เติมนโซดาไฟ ๑ ช้อนโต๊ะ และโซดาแอซ ๒๐ ช้อนโต๊ะ ในน้ำ ๒๐ ลิตร ต่อฝ้าย ๑ กิโลกรัม

๒.๒) นำฝ้ายดิบลงซักในน้ำเย็น ให้เส้นฝ้ายเปียกน้ำให้ทั่ว

๒.๓) ค่อยๆ เพิ่มความร้อนจนเดือดเบาๆ ต้มต่อไปอีกครึ่งชั่วโมง

๒.๔) นำเส้นฝ้ายขึ้นมาวางทิ้งไว้ เพื่อให้เย็นตัวลง ก่อนนำไปล้างโดยล้างจากน้ำอุ่น ไปหาน้ำเย็น (ล้างด้วยน้ำอุ่น ๖๐ องศาเซลเซียส ประมาณ ๒-๓ ครั้ง ก่อนนำไปล้างด้วยน้ำเย็นอุณหภูมิห้อง) บิดหมาดๆ และกระตุกเส้นฝ้าย ๒-๓ ครั้ง เพื่อให้เส้นฝ้ายเรียงตัว นำไปตากแห้ง หากยังไม่ยอมให้เก็บไว้อย่าให้โดนฝุ่น

ทั้งนี้ สามารถทดสอบเส้นด้ายฝ้ายก่อนย้อมว่าล้างไขมันออกหมดหรือไม่ โดยเส้นด้ายที่ล้างไขมันออกหมดแล้วจะจมน้ำทั้งหมด และเส้นด้ายฝ้ายที่ผึ่งแห้งแล้วควรจมน้ำภายใน ๑๐ นาที ปัจจัยที่มีผลต่อการล้างไขมันคือ อุณหภูมิ เวลา ความเข้มข้น (ของสบู่ ผงซักฟอก ต่าง) การเพิ่มปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งสามารถลดปัจจัยอื่นๆ ได้ เช่น การใช้เวลาในการแช่เส้นด้ายฝ้ายนานขึ้น ทำให้สามารถใช้สบู่/น้อยลง และใช้อุณหภูมิต่ำลงได้ ซึ่งต้องทำความสะอาดเส้นด้ายฝ้ายทุกครั้งไม่ว่าจะย้อมสีประเภทใดก็ตาม

๒. การเตรียมน้ำย้อม

๒.๑ อุปกรณ์ที่ใช้ในการย้อม

๑) หม้อย้อมควรใช้หม้อสแตนเลส หม้อเคลือบ หรือกระทะใบบัว ไม่ควรใช้หม้ออะลูมิเนียม และควรเลือกขนาดหม้อให้เหมาะสมกับการย้อมผ้า หรือเส้นด้าย

๒) ไม้กวนผ้า โดยไม้ควรมีขนาดใหญ่พอที่จะรับน้ำหนักเส้นด้ายเส้นเปียกในหม้อย้อมได้

๓) ห่วงที่ทำจากสแตนเลส หรือท่อพลาสติกอ่อน ไว้สำหรับแขวน หรือคล้องเส้นไหม/เส้นฝ้าย

๔) ถูมียาง เทอร์โมมิเตอร์ เขียง มีด ครก (สำหรับตำครั่ง) ราว (สำหรับตาก)

๕) กะละมัง หรือถังพลาสติก สำหรับล้างผ้า หรือเส้นด้ายก่อนย้อมและหลังย้อม

๖) เต้าไฟจะเป็นเต้าฟืน หรือเต้าแก๊สก็ได้

พืชที่ให้สีและสามารถนำมาผลิตสีเพื่อการย้อมนี้ มีได้ตั้งแต่ต้นหญ้าไปจนถึงต้นไม้ขนาดใหญ่และทุกส่วนของพืช ได้แก่ ใบ ดอก ผล ลำต้น เปลือก แก่น ราก หัวหรือเหง้าในดิน ซึ่งแต่ละชนิด แต่ละส่วนของพืชจะให้สีที่ต่างกัน อีกทั้งยังขึ้นอยู่กับความอ่อนแก่ สดแห้ง ช่วงเวลา เดือน และฤดูกาลที่เก็บด้วย พืชที่ให้สีติดเส้นฝ้ายดีนั้นมักเป็นพืชที่ให้รสฝาด เพราะความฝาดจะมีฤทธิ์เป็นด่าง ข้อสังเกตต่างๆ ของพืชที่ให้รสฝาดคือ ใบหรือดอกที่ถูกขยี้จะมียางติดมือ ถ้าเป็นผลหรือเปลือก หากใช้มีดขูดจะมียางออกมา ซึ่งเมื่อถูกกับอากาศจะเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาล

๒.๒ ปริมาณของวัตถุดิบที่ต้องการสกัดสี

- กรณีที่ใช้วัตถุดิบให้สีเป็นใบไม้ จะใช้ใบไม้จำนวน ๕ กิโลกรัมต่อฝ้าย/ไหม ๑ กิโลกรัม

- กรณีที่ใช้วัตถุดิบให้สีเป็นเปลือกไม้ จะใช้เปลือกไม้จำนวน ๓ กิโลกรัมต่อฝ้าย/ไหม ๑

กิโลกรัม

๒.๓ การเตรียมน้ำย้อม

๑) หากวัตถุดิบที่ให้ป็นสีจากเปลือกไม้ แก่นไม้ กิ่งไม้ เช่น แก่นฝางแดง แก่นขนุน เปลือกต้นประดู่ เป็นต้น ให้ทำการสับหรือผ่าให้เป็นชิ้นเล็กๆ

๒) ชั่งเปลือก/ ชิ้นไม้ที่สับเป็นชิ้นเล็กๆ ประมาณ ๓ กิโลกรัม ใส่ลงในกะละมัง/ หม้อสแตนเลส เติมน้ำปริมาณ ๒๐ ลิตร แล้วแช่ค้างคืนไว้

๓) นำกะละมัง/ หม้อสแตนเลส ที่แช่เปลือกไม้ ไปต้มให้เดือด ประมาณ ๒ ชั่วโมง เพื่อให้สีที่อยู่ในเปลือก/ ชิ้นไม้ละลายออกมาให้มากที่สุด (ระหว่างต้ม หากน้ำลดลงให้เติมน้ำลงไปให้อยู่ในปริมาณเท่าเดิม) เมื่อครบเวลาใช้กระชอนตักเปลือก/ ชิ้นไม้ออก แล้วกรองน้ำสีด้วยผ้าขาวบาง

๓. การเตรียมสารช่วยย้อม หรือสารช่วยติดสี

พืชแต่ละชนิดที่นำมาใช้ย้อมเส้นด้ายมีความสามารถในการติดสี ความคงทนต่อการซักหรือความคงทนต่อแสงได้ไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบทางชีวเคมีภายในของพืชและเส้นด้ายที่นำมาใช้ย้อม จึงต้องใช้สารช่วยย้อมมาเป็นตัวช่วยในการทำให้เส้นด้ายดูดซับสีได้ดี มีความคงทนต่อแสงและการซักเพิ่มขึ้น ซึ่งคุณสมบัติสารช่วยย้อมนอกจากจะเป็นสารที่ช่วยในการย้อมและจับสีแล้ว บางครั้งสารช่วยย้อมยังทำให้ได้เฉดสีใหม่ที่เปลี่ยนไปจากเดิม การใช้สารช่วยย้อมในการย้อมสี มี ๓ วิธี คือ

วิธีที่ ๑ การใช้สารช่วยย้อมก่อนการย้อมสี เพื่อให้สีติดยึดแน่นกับเส้นด้ายและช่วยเพิ่มความคงทนของสี ทำได้โดยการนำเส้นด้ายที่ผ่านการทำความสะอาด แล้วไปซุบหรือต้มย้อมกับสารช่วยย้อมก่อนนำไปย้อมด้วยน้ำย้อมสีธรรมชาติ

สารช่วยย้อมก่อนการย้อมสี ที่นิยมใช้มักเป็นพืชที่ให้สารฟลาโวนอยด์หรือสารแทนนิน น้ำถั่วเหลือง เปลือกแกง

๑) สารแทนนิน ได้จากพืชที่ให้รสฝาดและขม เช่น ใบฝรั่ง ใบยูคาลิปตัส เปลือกสีเสียด เปลือกผลทับทิม เปลือกประดู่ ใบเหมือดแอ เป็นต้น ซึ่งสารดังกล่าวมีคุณสมบัติช่วยให้สีติดกับเส้นด้ายได้ดีขึ้น โดยการต้มสกัดน้ำฝาด หรือแทนนินจากพืชดังกล่าว แล้วนำเส้นด้ายลงไปต้มย้อมกับน้ำฝาดก่อน จากนั้นจึงนำเส้นด้ายไปย้อมกับน้ำสีย้อมอีกครั้ง

๒) โปรตีนจากถั่วเหลือง ใช้ต้มกับเส้นด้ายก่อนการย้อมสี เพื่อช่วยในการเพิ่มโปรตีนบนเส้นด้าย ทำให้สามารถย้อมสีติดได้ดีมากขึ้น ทางญี่ปุ่นจะซุบฝ้ายไหมด้วยน้ำถั่วเหลืองก่อนเสมอ โดยแช่ไว้ ๑ คืน ยิ่งทำให้สีติดมาก

๓) เปลือกแกง จะใช้ผสมกับน้ำสีย้อมเพื่อช่วยให้สีติดเส้นด้ายได้ง่ายขึ้น มักจะใช้ในกรณีที่ต้องการย้อมสีด้วยครั้ง

วิธีที่ ๒ การใช้สารช่วยย้อมพร้อมกับการย้อมสี วิธีนี้เป็นการใส่สารช่วยย้อมลงไปลงในน้ำสี ทำให้เกิดเม็ดสีขึ้น จากนั้นจึงนำเส้นด้ายลงไปย้อม

วิธีที่ ๓ การใช้สารช่วยย้อมหลังการย้อมสี เป็นการนำเส้นด้ายลงไปย้อมสีก่อนแล้วจึงนำไปซุบหรือย้อมด้วยสารช่วยย้อมในการภายหลัง วิธีการนี้จะช่วยทำให้เกิดเฉดสีใหม่ขึ้น

ตัวอย่างสารช่วยย้อม หรือสารช่วยติดสี ได้แก่

๑) สารส้ม มีคุณสมบัติช่วยจับยึดกับเส้นด้าย และช่วยให้สีสดใสขึ้น มักใช้กับการย้อมด้วยพืชที่ให้เฉดสีน้ำตาล-เหลือง-เขียว เช่น แก่นแห ใบหูกวาง เปลือกประดู่ เปลือกมะพร้าว เป็นต้น

๒) เปลือกเหล็ก ช่วยให้สีติดเส้นด้ายและช่วยเปลี่ยนเฉดสีธรรมชาติเดิมเป็นสีโทน เทา-ดำ แต่มีข้อควรระวังคือ ไม่ควรใช้ในปริมาณที่เกินไป เพราะเหล็กจะทำให้เส้นด้ายเปื่อยง่าย โดยสารส้ม และเปลือกเหล็กต้องละลายด้วยน้ำอุ่นเท่านั้น ห้ามละลายด้วยน้ำเย็น

ก) น้ำปูนใส ได้จากปูนขาวที่ใช้กินกับหมาก หรือทำจากการเผาเปลือกหอย โดยการละลายปูนขาวหรือเปลือกหอยที่ผ่านการเผาในน้ำสะอาด ทิ้งไว้ให้ตกตะกอน จะได้น้ำปูนใสมาใช้เป็นสารช่วยย้อมต่อไป ห้ามใช้ปูนแดงมาทำน้ำปูน ต้องเป็นปูนที่ผสมด้วยขี้มันเท่านั้น (สีปูนจะเป็นสีแดงอิฐ) ห้ามเป็นปูนแดงที่ได้จากการนำปูนขาวผสมด้วยสีแดงผสมอาหาร

ข) น้ำต่าง หรือน้ำขี้เถ้า ได้จากขี้เถ้าพืชเนื้ออ่อน เช่น ส่วนต่างๆ ของกล้วย เปลือกของผลุ่นนากากมะพร้าว เป็นต้น ทำได้โดยเลือกพืชชนิดใดชนิดหนึ่งที่ยังสดๆ นำมาผึ่งแดดให้หมาด แล้วเผาให้เป็นขี้เถ้าสีขาว น้ำขี้เถ้าที่ได้ไปใส่ในอ่างที่มีน้ำอยู่ กวนให้ทั่วทิ้งไว้ ๔-๕ ชั่วโมง ขี้เถ้าจะตกตะกอน นำน้ำที่ได้ไปกรองให้สะอาดแล้วจึงนำไปใช้งาน

ค) น้ำบาดาล หรือน้ำสนิมเหล็ก จะใช้น้ำบ่อบาดาลที่เป็นสนิม หรือนำเหล็กไปเผาไฟให้แดงแล้วนำไปแช่น้ำทิ้งไว้ ๓ วัน จึงนำน้ำสนิมมาใช้ได้ น้ำสนิมจะช่วยให้สีเข้มขึ้น ให้เฉดมี เทา-ดำ เหมือนเกลือเหล็ก

ง) น้ำโคลน ใช้ดินโคลนจากคันสระที่มีน้ำขังตลอดปีมาละลายในน้ำเปล่า สัดส่วนน้ำ ๑ ส่วนต่อดินโคลน ๑ ส่วน จะช่วยให้สีเข้มหรือโทนสีเทา-ดำ เช่นเดียวกับน้ำสนิม (กรองเอาสิ่งแปลกปลอมออกให้เหลือแต่ดินโคลนเหลวๆ)

๔. การย้อมสี

การย้อมสีมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

๑) นำน้ำย้อมที่ผ่านการกรองแล้ว มาตั้งไฟปานกลาง พอร้อนมีควันไม่ถึงกับเดือด ใส่สารช่วยย้อมสีอย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องการ โดยการทดลองสีกันก่อน หากต้องการสารช่วยย้อมอย่างใดอย่างหนึ่งจึงเลือกใส่ลงไปพร้อมน้ำย้อมที่ได้ โดยปริมาณการใช้สารช่วยย้อม มีดังนี้

- ถ้าต้องการใช้น้ำปูน เป็นสารช่วยย้อม จะใช้ปริมาณ ๑/๒ ชัน ต่อเส้นด้ายที่จะย้อม ๑ กิโลกรัม
- ถ้าต้องการใช้น้ำต่าง เป็นสารช่วยย้อม จะใช้ปริมาณ ๒ ชัน ต่อเส้นด้ายที่จะย้อม ๑ กิโลกรัม
- ถ้าต้องการใช้สารส้ม เป็นสารช่วยย้อม จะใช้ปริมาณ ๕๐ กรัม ต่อเส้นด้ายที่จะย้อม ๑ กิโลกรัม

๒) นำเส้นด้ายที่จะย้อม ที่เตรียมไว้ (ทำความสะอาดแล้ว) ลงย้อมในน้ำสีนานประมาณ ๑ ชั่วโมง ต้องหมั่นพลิกเส้นด้ายให้ถูกน้ำย้อมเสมอกันทุกๆ ๑๐ นาที

๓) นำเส้นด้ายขึ้นผึ่งให้เย็น

- ถ้าเป็นเส้นฝ้าย/ผ้าฝ้าย ให้นำใส่ถุงพลาสติกปิดให้แน่นหมักไว้ ๑ คืนก่อนแล้วค่อยเอาออกมาซักด้วยน้ำเปล่าจนน้ำที่ล้างนั้นใส

- ถ้าเป็นเส้นไหม เมื่อผึ่งให้แห้งแล้วซักด้วยน้ำเปล่าจนน้ำที่ล้างนั้นใส

๔) บิดเส้นด้ายที่ล้างสะอาดแล้วให้หมาด กระทบให้ตึง ๒-๓ ครั้ง แล้วนำไปผึ่งในที่ร่มจนแห้ง ถ้ายังไม่ทอดรอนำไปเก็บไว้ในถุงเพื่อไม่ให้ฝุ่นเกาะและป้องกันสีซีด (บัญชีตารางสีย้อม)

การใช้สารช่วยย้อมหลังการย้อมสี โดยนำเส้นด้ายไปย้อมสีก่อน แล้วจึงนำไปย้อมกับสารช่วยย้อมภายหลัง วิธีการนี้จะช่วยทำให้เกิดเฉดสีใหม่ขึ้น โดยมีขั้นตอน คือ

- นำเส้นด้าย/ผ้า ที่ผ่านการย้อมสีที่บิดให้หมาดแล้วกระทบ ๒-๓ ครั้ง จึงนำมาขยำในน้ำสารช่วยย้อม เวลาใช้ขึ้นอยู่กับว่าต้องการสีเข้มหรือสีจาง โดยทั่วไปประมาณ ๑๕-๓๐ นาที แต่ถ้าเป็นแทนนินจากพืช จะใช้เวลาน้อย เช่น การย้อมฝางแล้วนำมาย้อมต่อในน้ำผลมะเกลือจะใช้เวลาประมาณ ๑ นาที จะเปลี่ยนจากสีชมพูเป็นสีบานเย็นนานกว่านี้จะเป็นสีมืด

- บิด เส้นด้าย/ผ้า ให้หมาดกระทบ ๒-๓ ครั้ง แล้วผึ่งให้แห้ง

- นำ เส้นด้าย/ผ้า ที่ผึ่งแห้งแล้วมาซักในน้ำสะอาดจนน้ำใส แล้วนำไปสะบัดโดยใช้แขนสองข้างดึงเส้นด้ายแล้วกระทบ ๒-๓ ครั้ง นำไปตากในที่ร่ม (เส้นไหม) หรือกลางแจ้ง (เส้นฝ้าย)

การย้อมผ้า ถ้าสีที่ย้อมเสร็จแล้วยังได้สีที่จางหรือมีรอยต่างเนื่องจากสีติดไม่เสมอกัน สามารถแก้ไขได้ โดยนำไปย้อมซ้ำสีเดิม ก็จะได้สีที่เข้มและมีความคงทนมากขึ้น หรือจะเปลี่ยนเป็นสีอื่นย้อมทับกันก็ได้จะให้สีใหม่ที่แปลกตา ซึ่งการย้อมสีธรรมชาติให้สวยงามในแต่ละสีนั้น บางครั้งจะต้องผ่านการทดลองย้อมนับครั้งไม่ถ้วน และผู้ย้อมต้องเป็นคนช่างสังเกต ควรจดบันทึกข้อมูล และเก็บตัวอย่างการย้อมไว้ทุกครั้ง เพื่อนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในครั้งต่อไป เมื่อได้ผ้าที่ย้อมสีตามความต้องการแล้วสามารถนำไปทดสอบหาความทนต่อแสงอย่างง่ายๆ ด้วยการตัดตัวอย่างผ้าชิ้นเล็กๆ นำวัสดุที่บดแสงมาปิดผ้าตัวอย่างครึ่งหนึ่งแล้วนำไปวางตากแดด ๗ วัน นำผ้าที่โดนแสงมาเปรียบเทียบกับผ้าที่ไม่โดนแสง ถ้าผ้าที่โดนแดดสีซีดน้อยมากหรือแทบสังเกตไม่ออก แสดงว่า สีที่ได้จากต้นไม้นั้นและวิธีการย้อมใช้ได้ แต่ถ้าสีซีดมากแสดงว่า ต้นไม้หรือวิธีการย้อมไม่เหมาะสม ต้องทดลองและปรับปรุงให้มีคุณภาพตามความต้องการต่อไป

วิธีการหมักโคลน มีขั้นตอน คือ

๑) นำเส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า ที่ย้อมสีแล้ว มาแช่น้ำให้ชุ่มแล้วบิดน้ำออกให้หมด กระจุกให้ไหม/ฝ้าย เรียงเส้น (ถ้าเป็นชิ้นผ้าก็ต้องสะบัดให้เรียบ)

๒) กวนโคลน (ที่ได้กรองเอาสิ่งแปลกปลอมออกให้เหลือแต่ดินโคลนเหลวๆ) ให้เข้ากัน นำเส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า ลงย้อมในน้ำโคลน โดยขยำให้ทั่วเพื่อให้เส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า สัมผัสน้ำโคลนได้ทั่วถึง ประมาณ ๑ ชั่วโมง โดยให้กลับเส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า ทุก ๑๐ นาที ครบเวลาจึงนำเส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า ขึ้นจากน้ำโคลน

๓) ล้าง เส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า ให้สะอาด บิดให้หมาด แล้วกระจุกให้ไหม/ฝ้าย เรียงเส้น ผึ่งให้แห้ง หากต้องการให้ได้สีที่เข้มขึ้น ให้นำเส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า ไปผึ่งกลางแดดจนแห้ง

๔) นำ เส้นไหม/เส้นฝ้าย/ผ้า ไปล้างในน้ำสะอาด แล้วกระจุกเส้นไหม/เส้นฝ้ายให้เรียงเส้น ผึ่งให้แห้ง

เอกสารอ้างอิง

กองเคมีภัณฑ์และผลิตภัณฑ์อุปโภค กรมวิทยาศาสตร์บริการ. ขั้นตอนในการย้อมสีธรรมชาติ.

เอกสารประกอบการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ หลักสูตร การพัฒนาผลิตภัณฑ์ผ้าทอด้วยสีย้อมธรรมชาติ ในพื้นที่จังหวัดอำนาจเจริญ ในโครงการพัฒนาคุณภาพสินค้าผลิตภัณฑ์ชุมชน (OTOP) ประเภทผ้าทอ สู่การรับรองมาตรฐาน, กรุงเทพฯ : กรมวิทยาศาสตร์บริการ, ๒๕๕๙, หน้า ๔-๑๑.

<http://otop.dss.go.th>

การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

ข้อมูลปราชญ์ชาวบ้าน

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางแหวน ชีแพง
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๔ หมู่ที่ ๑ บ้านกกปลาซิว ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางบรรเทียน โถชัยคำ
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๘๖ หมู่ที่ ๗ บ้านนาเจริญ ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางจอมมณี ปีลี
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๒๗ หมู่ที่ ๘ บ้านโพนบก ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ข้อมูลปราชญ์ชาวบ้าน

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางควร ชื่นนำชัย
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๔๑ หมู่ที่ ๘ บ้านโพนบก ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางคำกอง ชื่นน้อย
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๖ หมู่ที่ ๓ บ้านหนองครอง ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางเด่น ก้อนทรวง
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๓๘ หมู่ที่ ๘ บ้านโพนบก ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ข้อมูลประชาชนชาวบ้าน

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางเดือน ชูอารมณ
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๔๐ หมู่ที่ ๘ บ้านโพนบก ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐

ประเภท	ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม
ข้อมูล	การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ
ชื่อบุคคลอ้างอิง	นางครอง นารณขมสา
	สถานที่ตั้ง บ้านเลขที่ ๑๐๗ หมู่ที่ ๑ บ้านกกปลาซิว ตำบลกกปลาซิว อำเภอภูพาน จังหวัดสกลนคร ๔๗๓๑๐